

Чоохтаг паза аның көрiмнерi.

Чоохтаг сағысты искiрчең, аны таныхтачаң өөн оңдай полча. Ол тоозыл парған сағысты көзiтче.

Чоохтагның өөн тузаы — искiрiг идерi. Аның пу тузаын сөс паза сөс пiрiгiстерi толдыр полбинчалар. Ноғаданар? Сөс паза сөс пiрiгiзi ниме-нооны адапчалар, пiлдiрiглернi паза действиелернi таныхтапчалар. Хайдаг-да искiрiг идер үчүн, олар чоохтага пiрiкчелер алай ба чоохтагның пiлдiрiглерiн алынчалар.

Көзiдiмге алза, *тайга, ырахтагы, пай, чистектер, азыранча, теерерге, хыгырча, аймах-пасха, пiстi* сөстернең мындаг чоохтаглар пүдiрерге чарир: *Тайга пай. Тайга пiстi азыранча. Чыл сай ырахтагы тайга хыгырча аймах-пасха чистектернi теерерге* паза ан. пасх.

Чоохтагның көрiмнерi		Көзiдiмнер
1. Ибiркiзiне теелчеткенiнең	Чөпсiнiстiг. Тоғырластыг	<i>Туразар кiзiлер кiрчелер. Олганнар улугларзар көрбинчеткеннер.</i>
2. Пөгiн хоостыра	Искiрiглiг. Сурығлығ. Күстеглiг	<i>Орай күскү полган. Сiрер кемзер? Туңмам ибзер парзын.</i>
3. Көңнi хоостыра	Хысхырымнығ. Хысхырымнығ нимес	<i>Күскү читтi! Күскү читтi.</i>
5. Өөн членнерiнiң саны хоостыра	Олаңай. Хадыл	<i>Чиллер удаа үбүрчелер. Чиллер удаа үбүрiп, чир үстү саргал парған.</i>

6. Өөн членнерi хоостыра	Икi өөн членнiг. Пiр өөн членнiг	<i>Өскен чирiм паза аның хайхастыг сiли чанхан хараама iле көрiнче. Ниске нымзах холларында хоос пладычаан тутча. (В. Майнашев)</i>
5. Икiнчi орыннығ членнерi хоостыра	Тараңхай. Тараңхай нимес	<i>Пулуттыг соох күннерде оох наңмырлар урылча. (Г. Кичеев) Наңмырлар урылча.</i>
6. Контекст алай чоох оңдайы хоостыра	Толдыра (прай членнер пар полза). Толдыра нимес (пiр алай нинче-де член иртирiлген полза)	<i>Чил агастарны сындырчатхан. — Олганнар хайда? (Сказуемай иртирiл парған.) — Тасхар. (Подлежащай паза сказуемай иртирiл парған.)</i>

Чоохтагларның пөгини хоостыра көрмнері

Чоохтасчатхан кизі тіл алысчатса паза искіріг итчетсе, аймах-пасха пөгіннер турғысча: искіріг идерге, хайдағ-да нимеденер чоохтирға, нимеденер-де суарға, чоохтасчатхан кизіні пірее ние иртірерге хығыртығ идерге. Ол пөгіннер хоостыра чоохтаглар мындағ көрмнерге чарылчалар: **искірігліг, сурығлығ** паза **күстегліг**. Олар чоохтағның функционально-коммуникативнай көрмнері полчалар. Искірігліг, сурығлығ паза күстегліг чоохтагларның полғанының на пос ондайлығ искіріг үні пар паза оларның прайзын көдіре үннең адирға чарир.

Искірігліг чоохтағ:

- пірее нимеденер, оннағданар искіріг итче: *Чалахай чайгы иир полған. Арызда сьп-сым* (К.Нербышев); *Ол күн Агафья хараа тооза зуубаан* (В.Татарова);
- пірее ние-нооның хайдағ-да пілдірии, сари, качествомы пар алай чох полчатханын таныхтапча: *Мындағ чурттығ Иосиф Лыковтың семьязы улуг: ипчи ал салған үс оолгы, оларға хоза ам даа кизее паргалах хызы Дарья* (В.Татарова); *Чуртастың аары көріндіре ниемес* (ХЧ);
- предметтерденер оннағны таныхтапча: *Пил — Хакасия сугларында иң улуг палых* (Т.Балтыжаков); *Алтын — аарлығ тимір*.

Искірігліг чоохтаглар пос ондайлығ искіріг үннелер. Аның пасталғаны, өзізі, тоозылғаны пар полча. Өөнінде искірігліг чоохтагларның соонда үн чабырылча паза ағырин полча. Пічікте искірігліг чоохтагларның соонда точка турғызылча.

Чоохтағда сағыс хоостыра өөн пілдірігні таныхтпчатхан сөске ударение түсче. Андағ сөс пос алынча чоохтагларда стиль саринаң көбізін соонзар апарылча, палғалыстығ чоохта, тізең, ол чоохтағның алнында даа, ортызында даа турғызылча.

Сурығлығ чоохтаглар сурығны таныхтапча. Чоохтанчатхан кизі сурығ хоостыра чоохтасчатхан кизіні хайдағ-да нимеденер чоох апарарға хығырча, наа ние піліп аларға харасча, пірее нимеденер пілісті киречілеп аларға сағынча. Сурығлығ чоохтагларның коммуникативнай пөгини — наа піліс, искіріг алары. Көзидімге: *Хайдағ сорол полған?* (Н.Доможаков); *Хайдар кірим?* (В.Кобяков); *Мының тігі хыринда палых көп, неке, я?* (В.Кобяков); *Кічіг аң кизі соонаң кірерчік не зе?* (И.Костяков); *Хачан килер?* (Г.Топанов), *Ахтарға ырах сүрдір салды полар чи?* (Г.Топанов).

Сурығлығ чоохтаглар пасха чоохтагларнаң сурығлығ үн хоостыра пасхалалчалар. Полған на искірігліг чоохтағны үн ползыинаң сурығлығ идібизерге чарир.

Сурығ сурығлығ даа сөстер чох тиксі чоохтағ пастыра көзиділче. Сурығлығ сөстер чох чоохтаглар искірігліг чоохтаглар чили пүтчелер: Ағаң, ағачаң, пүүн піске пірее ние чоохтап пирерзің? (В.Кобяков) — мындағ чоохтагларда сурығны таныхтачаң ондай үн полча. Олаңай чоохта ударене кирек сөстің ударнай слогына

түсче. Чоох хоостыра хайдаг сөс кирек полчатханын контекст хоостыра піліп алчабыс: *Сіпер мында тогынчазар? Сіпер мында тогынчазар? Сіпер мында тогынчазар?*

Сурығлығ сөстіг чоохтағлар ікі ондайнаң пүтчелер: с у р ы ғ л ы ғ с ө с т е р (лексико-грамматическай ондай) паза ү н п о л ы з и и н а ң. Сурығлығ сөстер полып, сурығлығ местоимениелер, сурығлығ наречиелер паза сурығлығ кизегестер киректелчелер. Сурығлығ местоимениелер паза наречиелер, сурығ таныхтап, олох туста чоохтағның член полып турчалар: *Кем килче? Нинче кізі? Хайдар син парчазың?* Сурығлығ кизегестер, сурығ таныхтап, олох туста кізінің көңнін паалапчалар (хайхасты, чігленісті, киртінминчеткенін паза ан. пасх.): *Сіпер киртінминчезер бе? Андаг ла полар ба за? Че сынында андаг полбин парды ба хайдаг?* (В. Кобяков); *Мындазың ма, адай. Нөös синін кирегің?* (И.Топоев); *Ноо чирде чирлігің* (фольк.).

Күстегліг чоохтағлар чоохтанчатхан кізінің хылынызының аймах-пасха өңнерін таныхтапча: чыхығны, хығыртығны, чарадығны, сурынысты, чөпті паза аннан пасха. Мындаг чоохтағлар идерге хынчатхан, сағынчатхан действиелерні, явдениелерні таныхтапчалар: *Хызычаам, тұрче тыстан, - сурынган мөнек үн* (Н.Доможаков); *Поскон чачаң, міні амды Юрий тіп ададах. Кічігдегі адымны амды ундут саларга кирек* (Г.Топанов); *Поскон, Тойман Хуча, аалчыларны апарыңар* (Г.Топанов).

Күстегліг чоохтағларны пүдірерінде киректелче:

а) күстегліг үн;

б) күстегліг наклонение формалары: *Чахсы чуртаңар, палаларым, - ол прайзына чоохтаан осхас пілдірді* (Г.Топанов); *Сагыс, сагыс, сагыстарым, амох миннең таразыңар* (Я.Тистиреков); *Ат салам, тохтаңар!* (К.Нербышев);

в) сослагательнай наклонение формалары: *Андада кізідең кізі паза хорых чөрбесчк. Ханңыз даа чабал андада чох поларчых* (Я.Тистиреков);

г) иділістің іле нимес формазы: *Агаа теңмеске! - хысхырған хызычах. Тогысты тохтадарга!* (И.Топоев).

Олаңай чоохта иділіс чох күстегліг чоохтағлар киректелчелер: *Ибзер! - хысхырған уучам.* (Н.Тиников); *Тогысха! Алнынзар! Табырах!* Мындаг күстегліг чоохтағлар тузалары хоостыра көбізі экспрессивнай полчалар. Оларның хоостыра хайдаг-да чыхығ, хығыртығ, күстег таныхталча. Олаңай чоохта междометиелер полызиинаң пүткен күстегліг чоохтағлар киректелчелер: *Ай-а-ай, хаамалар! - хойларынзар көріп, хыйганах табыснаң хысхырыбысча* (В.Кобяков); *Эй, олганнар! - хысхырча ирен* (С.Карачаков).

Күстегнің аймах-пасха өңнерін көзідерге кизегестер, междометиелер, модальной сөстер киретелчелер.

Чоохтагларның көңні хоостыра көрімнері

Хысхырымның чоохтаглар. Искірігліг, сурьғлыг паза күстегліг чоохтаглар піреде көдіре үннең адалчалар. Ол оңдайнаң чоохтанчатхан кізінің чоохха хайии көзіділче. Кізінің көңні пөзік үннең алай өнетін полызығлыг сөстер хоостыра танытхалчатса, чоохтаг хысхырымның полча.

Хысхырымның чоохтаглар чоохтанчатхан кізінің аймах-пасха көңнілерін (өрініс, хайхас, тарыныс, хорғыс, таңнас паза ан. пасх.) таныхтапчалар: *Андаг ниме полбас!* - *ачырғанган Игорь* (Г. Топ); Чыллар, чыллар! (А.Тюкпиеков); Аарлиим минің часхы тан, танычах! (А.Тюкпиеков); Тапсаба, хасхы адай! - ызырынған тіс өтірее сыылаан Пычон (А.Тюкпиеков); Ноға мині аңмарға одыртчаң! - хатыг тапсапча орыс кізі! (Н.Доможаков).

Хысхырымның чоохтагда удаа киректелчелер:

–кізінің аймах көңнін танытхалчатхан междометиелер (*ай! ой! ах! аккай! йо! а! о! пок! ух! э! эк! халах! хайран! хайрахан! худайымай! татай! сіле! хыыйт!* паза ан.пасх.): *Йо, палам, Тойна, Папус, Иванах!* (В.Шулбаева); *Хан-худайымай! Син ниме идерзің* (В.Шулбаева); *Эк, төлім!* (В.Шулбаева); *Ай-да Хызырай, ай-да хыс!* (В.Шулбаева); - *Поой!* - *үрүгізе халғаннар* (В.Шулбаева);

–местоимениелер (*хайдаг, андаг, нинче, хайдар*): *Хайдаг күчүгес полды ол!* (К.Нербышев); *Хайди полчаң ам! Айа чалбаанаң путтарын сабын чөрген ол* (К.Нербышев);

–кизегестер: *Кізі бе ну — чох!* (К.Нербышев); *Хоох апсах па!* (К.Нербышев); *А чон чи!* (К.Нербышев); *Че, чох!* (К.Нербышев).

Идер тоғыстар

1. Чоохтагларның өөн членнерін сиип салыңар. Олаңай паза хадыл чоохтагларны пасхалаңар.

2.

1. Күн тың ізітпинче, хазыңнар паза тиректер чалаастанча. 2. Хазыңнар паза тиректер көк түдүннең сүргенчелер. 3. Соохтар чагдааны істеніске хығырча. 4. Пора пулут күнни тулғабысхан, паза сыхтыг ах хар тигірдең түсче. 5. Тиин чапчаң, күзен, тізең, аннаңох чапчаң. 6. Ағастар, ыдырбан харғаналар паза оттар постарының төллерін оңның чуртат саларға маңзырапчалар.

2. Чоохтагларның пөгін хоостыра көрімнерін табыңар.

1. - Нимеденер чоохтастыңар? Аңнардаңар алай кізілерденер? Ноға кізілер пос постарын алахтырчалар? Көрчелер хара - тіпчелер ах. Хомай тіп сағынчалар, постары чахсы тіпчелер. істілерінең хырт көрчелер - тастыларынаң күлінерлер.

2. - Сын, ағаң синің улуғ аңчы полған. А пілчезің ме ноға? Тайғаа хынған. Тайға ипчі кізі осхас. Хын ағаа - ол сағаа паарсаснаң нандырар.

3. - Изен, изен! Хайдағ кирекнең чөрзің?

4. - Склад? Мағаа Анна Владимировнаны. Чоғыл? Хачан полар? Чох, мин анаң сығдырадарбын.

5. - Парбаңар, кран ахча.

- Ахса чи! Пурлух парбассар.

- Тарынмаңар, ізік ас полбаам. Мин аалдаң килгем.

- Аалдаң! Хайран позың, ізікке дее сыдабинчазың. Аннаңар даа краның ахча.

6. - Одыр пеер, Пикенович. Піс синзер азых чүрекнең... Сині улуғлап...

- Мині нимес, тайғаны улуғлаңар.

- Улуғлирбыс, Талнай Пикенович, улуғлирбыс. Холың пир. Киртінминчезің?

- Ноо киртінмес. Ир кізінің сөзі хар нимес хайыл парарға.

7. - Тайғазы чи, хайдағ сіліг. А-а, пісти, ағаа көре, хырина даа турбас.

- Позың турбассың. Пілігчі... Көргезің ме син сын тайғаны?

- Көргем.

- Хомай көрчезің. Параң, мин сағаа көзіт пирем. Параң! (В. Шул.).

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.